

ნანი გედოვანი
Nani Gelovani

არამუსლიმთა სამართლებრივი სტატუსი
არაბთა სახალიფოში
Legal Status of Non-Muslims in the Arab Caliphate

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University,
Faculty of Humanities

საკვანძო სიტყვები: *არამუსლიმები, ზიმიები, სახალიფო, ჯიზია, ისლამური*
სამართალი.

Keywords: *Non-Muslims, Zimmis, Caliphate, Jizya, Islamic Law.*

შუა საუკუნეების ისლამურ სამყაროში ჯიჰადის დროს გამოიყენებოდა საზავო ხელშეკრულების შემდეგი სახეები: 1. ამანი (ამან – „უშიშროება“, „უსაფრთხოება“, „დაცვა“, „შეუვალობის სიგელი“) – უშიშროების გარანტია, სიცოცხლისა და ქონების შეუვალობის პირობა, რომელსაც მუსლიმი აძლევდა მტერს, ჩვეულებრივ არამუსლიმს. ყურანში ტერმინი *ამან* არ გვხვდება, მის ნაცვლად გამოიყენება ზმნა – ისთაჯარა („დახმარების, დაცვის თხოვნა“). პირველად ამანი, როგორც დაპყრობილი ხალხების სიცოცხლისა და ქონების ხელშეუხებლობის გარანტია, გვხვდება არაბი სარდლის ხალიდ იბნ ალ-ვალიდის ხელშეკრულებაში დამასკოსთან (634 წ.). ამანი იყო დოკუმენტი, რომელიც მუსლიმურ ქვეყანაში არამუსლიმთა (პილიგრიმები, ვაჭრები, ელჩები...) შესვლისა და ყოფნის უსაფრთხოებას უზრუნველყოფდა. არამუსლიმ უცხოელებს, რომლებიც იმყოფებოდნენ მუსლიმთა ტერიტორიაზე ამანის საფუძველზე, ეწოდებოდათ მუსთა'მინ. მუსლიმთა მტრებს არამუსლიმთაგან, რომლებიც ცხოვრობდნენ დარ *ალ-ჰარბ-ის*¹ ტერიტორიაზე, ეწოდებოდათ ჰარბი. ამანის მიცემა ერთი ან რამდენიმე პირისათვის შეეძლო ნებისმიერ სრულწლოვან მუსლიმ მამაკაცს, ან ქალს, ქალაქისა და ამა თუ იმ მხარის მთელი მოსახლეობისათვის კი – იმამს. 2. სულჰ (ზავი, შეთანხმება) – არამუსლიმებთან დადებული საზავო ხელშეკრულება. ხელშეკრულებას ხელს აწერდა მუსლიმი მხედართმთავარი, რამდენიმე მოწმე და პირი, რომელიც მართავდა დაპყრობილ ქალაქს (ეპისკოპოსი, კომენდანტი ან მმართველი). დარ *ას-სულჰ-ის* მოსახლეობა განიხილებოდა ზიმიებად (აჰლ აზ-ჰიმმა) – მუსლიმთა მფარველობაში მყოფ ხალხად.

ზიმიების კატეგორიას არაბთა სახალიფოში ეკუთვნოდნენ უცხო სარწმუნოების აღმსარებელი საღვთო წერილის მქონე მოსახლეობის (ქრისტიანები, იუდეველები, საბაელები, ზოროასტრელები) ჯგუფები, რომლებიც, ფიკჰის თეორიის თანახმად, დაპყრობის დროს დაემორჩილნენ მუსლიმებს, აღიარებდნენ ისლამის უზენაესობას, მუსლიმი მმართველის ხელისუფლებას და იხდიდნენ უცხო სარწმუნოების აღმსარებლებზე დაკისრებულ სულად გადასახადს – ჯიზიას. უკვე მოციქულ მუჰამმადის მიერ ნაჯრანის მოსახლეობასთან დადებულ ხელშეკრულებაში (632 წ.) ტერმინი *ზიმმა* (არაბ. პირობა/-

¹ ფაკიჰები მთელ სამყაროს ყოფდნენ რამდენიმე ნაწილად: დარ *ალ-ისლამ* („ისლამის ტერიტორია“), დარ *ალ-ამან* („უსაფრთხოების მიწები“), დარ *ას-სალამ* („მშვიდობის მიწები“), დარ *ალ-აჰდ* („დაზავების, ხელშეკრულების ტერიტორია“), დარ *ათ-თავჰიდ* („ერთმეტოიანობის ტერიტორია“), დარ *ალ-ქაფირ* („ურწმუნოთა ტერიტორია“), დარ *ად-და'ვა* („მოწოდების ტერიტორია“), დარ *ალ-ჰარბ* („ომის ტერიტორია“), დარ *ალ-ჰიჯაბ* („ნეიტრალური ტერიტორია“), დარ *ალ-ჰუნდა* („დროებითი მშვიდობის ტერიტორია“), დარ *ას-სულჰ* („სულჰის, ხელშეკრულების ტერიტორია“). ახალი რელიგიის მიმდევრები იწოდებოდნენ მუსლიმებად და მორწმუნეებად, ხოლო არამუსლიმები – ურწმუნოებად (არაბ. ქაფირ) ანუ მრავალმეტოიანებად (არაბ. მუშრიქან, მრ.რ მუშრიქ – ის, ვინც თანაზიაროვნად უჩენს ალაჰს; პოლითეისტი, კერპთაყვანისმცემელი, ნარმართი). მონინაალმდევე მხარეებს შორის განსაზღვრული დროით დადებულ ხელშეკრულებას ეწოდებოდა 'აკდ *ალ-ჰუნდა*. მუჰამმად იბნ *ალ-ჰასან* აშ-შაბანინი შემოიტანა ახალი ტერმინი – დარ *ალ-მუჰადა'*, რაც აღნიშნავდა ტერიტორიას, რომელთანაც მუსლიმურ სახელმწიფოს დადებული ჰქონდა საზავო ხელშეკრულება. თანამედროვე მუსლიმი ღვთისმეტყველები მას განმარტავენ როგორც ტერიტორიას, რომელთანაც დადებულია შეთანხმება თავდაუსხმელობის შესახებ (Shaybānī, 1966: 55).

ვალდებულება, მფარველობა/დაცვა) მოხსენიებულია არამუსლიმთა მფარველობის მნიშვნელობით ხელშეკრულების პირობების დაცვის შემთხვევაში.¹

ზიმიები იღებდნენ პირადი შეუვალობის, სახლ-კარის, ქონების, სალოცავების ხელშეუხებლობის, საშინაო და რელიგიურ საქმეებში ჩაურევლობისა და მეზობელთა თავდასხმებისაგან დაცვის გარანტიებს. შეუვალობის სანაცვლად კი იღებდნენ ვალდებულებას, გადაეხადათ სულადი გადასახადი – ჯიზია (ჯიზია). თუმცა ყურანში არ არის მტკიცებულება ერთ სულზე ('ალა ლ-ნა') გადასახადის შესახებ, როგორც ამას ამტკიცებდნენ მომდევნო ხანის იურისტები. ერთ სულ მოსახლეზე გადასახადი, რაც საბოლოო დამკვიდრდა ისლამურ სამართალში, არაბებმა გადმოიღეს სასანიანთა პრაქტიკიდან [Al-Tabari, 1879: 2371; Lokkegaard, 1950: 128-143]. თუ აჰლ აზ-ზიმმა მონაწილეობას მიიღება მუსლიმური ტერიტორიების დაცვაში, თავისუფლდებოდა ჯიზიასაგან. თუმცა, ადრეული მუსლიმური თემის პრაქტიკიდან გამომდინარე, ქრისტიანები და იუდეველები ვალდებული არ იყვნენ შეერთებოდნენ მუსლიმებს მათი მიწების დასაცავად ბრძოლაში, რადგანაც სამხედრო ჯიჰადს ჰქონდა რელიგიური კონოტაცია. შარიათის ნორმების შესაბამისად, მუსლიმთა იმამს უფლება არ ჰქონდა უმიზეზოდ, თავისი შეხედულებისამებრ, გაეუქმებინა ჯიზია განსხვავებით ალ-ხარაჯასაგან (მინაზე დანესებული გადასახადი). იბნ ალ-კაჟიმ ალ-ჯავზიჟა (გარდ. 1350 წ.) ამას იმით ხსნის, რომ ხარაჯა დამკვიდრდა პრაქტიკაში იჯთიჰადის საფუძველზე, ხოლო ჯიზია მოხსენიებულია ყურანში და გადაიხდება სიცოცხლის შენარჩუნების სანაცვლოდ [Nasir, 2022:1]. შეთანხმება 'აკდ აზ-ზიმმა ძალას კარგავდა მხოლოდ 3 შემთხვევაში: 1. ზიმიების მიერ ისლამის მიღების შემდეგ; 2. როდესაც მუსლიმები კარგავდნენ კონტროლს კონკრეტულ ტერიტორიაზე და ის მოექცეოდა არამუსლიმთა მმართველობის ქვეშ; 3. სამხედრო გადატრიალების შემდეგ, როდესაც ძალაუფლება გადავიდოდა ზიმიების ხელში.

ყურანის 9:29 აია განიხილება, როგორც აა ალ-ჯიზა („ჯიზიას აია“). „მათგან, რომელთაც ებოძათ წიგნი, ებრძოლეთ იმათ, ვისაც არა სწამს ალაჰი და დღე უკანასკნელი, არ იკრძალავენ იმას, რაც აკრძალა ალაჰმა და მისმა მოციქულმა, და არ აღიარებენ სჯულს ჭეშმარიტებისას, ვიდრე თავისი ხელით გაიღებდნენ ჯიზიას, იმ დროს, როცა იქნებიან დაკნინებულნი“ [ყურანი, 2006: 180]. ამ აიას გარდმოვლენას მუსლიმი მეცნიერები უკავშირებენ მოვლენებს, რომლებიც მოხდა მოციქულ მუჰამადის თაბუქზე ლაშქრობის დროს (630 წ.). საინტერესოა ამ აიას ბოლო ფრაზა – ჰათთა ჟუტუ ლ-ჯიზაათა 'ან ჰადინ ვა-ჰუმ სალირუნ – „იქამდე, ვიდრე არ გადაიხდიდნენ ჯიზიას თავიანთი ქონებიდან [თავიანთი ხელიდან], მორჩილად/დამცირებით.“² აშ-შაფიი-ს თანახმად, ზიმიების „დამცირება“ (ას-სალირ აზ-ზიმმი) გამოიხატებოდა მათთან მიმართებაში შარიათის ნორმების გამოყენებაში, ე.ი. ზიმიებს იმ საქმეებში, რომლებიც არ ეხებოდა მოძღვრებას ('აკიდა'), უნდა დაეცვათ ისლამის პრინციპები. ასევე, თუ ისინი მიმართავდნენ სასამართლოს, მათ განსჯიდნენ ისლამის კანონების შესაბამისად. იმამ მუჰამად

¹ არაბულ დაცვის სიგელებთან დაკავშირებით იხ.: ჭანტურიშვილი, 2022.

² „ვიდრე ისინი არ გადაიხდიან ჯიზიას (ანდა იმისთვის, რათა გადაიხადონ ჯიზია) საკუთარი ხელით, დამცირებულები“ [ჯაფარიძე, 1999:225].

ამ-შაჰბანის აზრით, მუსლიმებს ყოველდღიურ საკითხებში (ერთმანეთს შორის ურთიერთობები, მემკვიდრეობის საკითხები და სხვ.) უნდა ალეს-რულებინათ მუსლიმი მოსამართლეების დადგენილებები, გარდა იმ საკითხებისა, რომლებიც ეხებოდა ღვინოს და ღორის ხორცს (al-Damiriyya, 2007). ისლამმცოდნე პოლ ჰეკის აზრით, ყურანის 9:29 აიაში მოხსენიებული ჯიზია ემსახურებოდა მუსლიმთა კონფესიურ თვითიდენტიფიკაციას სხვა ჯგუფებთან მიმართებაში, როგორც ისლამის ფორმირების, ისე კლასიკურ პერიოდში და წარმოადგენდა კონფესიურ გადასახადს. „ეს აია, როგორც ჩანს, გამოიყენებოდა მოგვიანო პერიოდის ეგზეგეტიკის მიერ, როგორც ამოსავალი წერტილი თეოლოგიური და იურიდიული განსხვავებების დასამუშავებლად მუსლიმებსა და არამუსლიმებს შორის“. პოლ ჰეკი თვლის, რომ თავდაპირველად იყო გარკვეული კავშირი ამ გადასახადის გადახდასა და სოციალ-პროფესიულ სტატუსს შორის. მას მოჰყავს დიდი ქრისტიანული თემის – ბანუ თალლიბის მაგალითი, რომელთაც უარი თქვეს გადაეხადათ ჯიზია იმის გამო, რომ ისინი იყვნენ არაბები და არა მინათმოქმედნი. სავარაუდოდ, დამცირების (მინის დამმუშავებლებთან გაიგივება) თავიდან ასაცილებლად, მათ უფლება მიეცათ ჯიზიას ნაცვლად გადაეხადათ მუსლიმთა გადასახადი სადაკა, მაგრამ ორმაგი ოდენობით [Heck, 2004:154]. აღმოსავლეთმცოდნე ლ. ნადირაძე ბანუ თალლიბის ტომთან მიმართებაში აღნიშნავს, რომ „მათ ზიზლის გრძნობა ჰქონდათ ჯიზიასადმი“, არაბი ისტორიკოსის ალ-ბალაზურის (გარდ. 892წ.) თანახმად კი, მათ უარი თქვეს ჯიზიას გადახდაზე, რადგანაც იყვნენ „საკმაოდ ამაყი“ და ძლიერი დაუმორჩილებლობაში. იმამ მალიქის განმარტებით, ზაქათი აიღებოდა მუსლიმებისაგან როგორც განწმენდის საშუალება, ხოლო ჯიზია აიღებოდა წიგნის ხალხიდან როგორც მათი დამორჩილების საშუალება [მუსლიმთა მმართველობისადმი] [Malik, 17:622]. ყურანის კომენტატორი და არაბი გრამატიკოსი აბუ ჰაჰან ალ-ლარნატი (გარდ. 745წ.), ფრაზასთან – *ვა-ჰუმ ჯალირუნ* დაკავშირებით, განმარტავს, რომ ეს არის არაარსებითი პირობა. ის ჩამოთვლის 5 გზას, როდესაც „წიგნის ხალხი“ შეიძლება იყოს დამცირებული: ჯიზიას გადამხდელი იდგეს და ამღები იჯდეს, ან მათ მადლობა არ ეთქვათ ჯიზიას გადახდისათვის, ან ჯიზიას მიმღებმა უთხრას გადასახადის გამღებს – „გადაიხადე ჯიზია და გაშლილი ხელისგული დაარტყას ზურგიდან მის კისერს, ან მოქაჩოს წვერით და დაარტყას ყბაში ქვევიდან“. მისი აზრით, ყურანის 9:29 აია არ მოიხსენიებს არცერთს. ამდენად, ჯალარ ნიშნავს მხოლოდ ჯიზიას გადახდას თავისთავად.

ყურანის კომენტატორი ალ-კურტუბი (გარდ. 1273 წ.) ზიმიების „დამცირებას“ ასე ხსნის: „როდესაც ადამიანები მოწყალებას გასცემენ, როგორც წესი, გამცემის ხელი არის ზემოთ, ხოლო ამღების – ქვემოთ. ჯიზიას აკრეფის დროს კი, მიმღების ხელი უნდა იყოს ზემოთ, ხოლო გამცემის ხელი – ქვემოთ“ [Haleem, 2012:76-77].

ჰანაფიტი ზაჰნ ად-დინ არ-რაზის თანახმად, გადასახადი ზიმის თვითონ უნდა მიეტანა გადასახადების ამკრეფ პუნქტში და დამცირებულ მდგომარეობაში მდგომს უნდა გადაეცა ის ამკრეფისათვის, რომელსაც უნდა მიეღო გადასახადი მჯდომარე მდგომარეობაში [Al-Razi, 2020]. აქვე აღნიშნავთ, რომ „ან ჯალირ-ს ასევე სხვადასხვაგვარად განმარტავენ. ატ-ტაბარის თანახმად: „ეს ნიშნავს, „მათი ხელებიდან მიმღების ხელებში“, ისევე როგორც ვამ-

ბოთ „ვესაუბრე პირისპირ“ ან „გადავეცი მას ხელიდან ხელში“ [al-Tabari, 1997:349].

მკვლევართა ნაწილი თვლის, რომ პირველი მართლმორწმუნე ხალიფა აბუ ბაქრი (632-634) იბრძოდა იმათ წინააღმდეგ, ვინც უარს ამბობდა ზაქათის გადახდაზე (მანნი'ი აზ-ზაქათ), ხოლო „ჯიზიას აია“ არის ბრძოლა იმათ წინააღმდეგ, ვინც უარს ამბობდა ჯიზიას გადახდაზე (მანნი'ი ალ-ჯიზია). (Haleem, 2012:72-89). ალ-კურტუბის თანახმად, ჯიზიას აიას [9:29] წინ უსწრებდა 9:28 აია, რომლითაც წარმართებს აეკრძალათ მექის საკრძაღველ მეჩეთთან მიახლოება. ამდენად ჯიზია ნიშნავს ფინანსურ კომპენსაციას შემოსავლის დაკარგვისათვის, რაც გამოწვეული იყო საეკლესიო ურთიერთობების განწყვეტით არამუსლიმ ვაჭრებთან [Tafsir al-Qurtubi, 2024, 172-3; Rubin, 1984:13-31]. თავფიკ ქამელ იბრაჰიმი, 9:29 აიაში მოხსენიებულ ჯიზიას განმარტავს როგორც „აგრესორის მიერ მიყენებული ზარალის ანაზღაურებას“, რაც თანამედროვე საერთაშორისო სამართლის ენაზე შეესაბამება ჯიზია-რეპარაციას. ამასთან, ფრაზა – „მათგან, რომელთაც ებოძათ წიგნი“, გამოიყენება არა მხოლოდ აჰლ ალ-ქითაბ-ის, არამედ არაბ-წარმართებთან მიმართებაშიც, რომელთაც მიიღეს წიგნი – ყურანი. მისი აზრით, ამას ადასტურებს ფრაზა – „ვისაც არა სწამს ალაჰი და დღე უკანასკნელი“, რაც ძნელად მიესადაგება იუდაიზმის ან ქრისტიანობის რომელიმე მიმდევარს [Ибрагим, 2015:243-245]. „დამამცირებელი ჯიზიას“ შესახებ მოხსენიებულია არაბი სარდლების ჰაბიბ იბნ მასლამასა და ალ-ჯარრაჰ იბნ 'აბდალლაჰის მიერ ქართლის დაპყრობის (644-45 ან 654-55) დროს გაცემულ დაცვის სიგელებშიც [წურნუშია, 2021:51-52]. თუმცა, მკვლევართა აზრით, ზიმიების „დამცირებას“ ეწინააღმდეგება ყურანის 29:46/45 აია: „და ნუ შეეკამათებთ წიგნის მქონეთ, თუ არა იმით, რაც საუკეთესოა, და ისიც მხოლოდ იმით, ვინც მათგან უსამართლოდ მოიქცევა...“ [ყურანი, 2006:270].

არაბთა დაპყრობების პერიოდის ხელშეკრულებები ქრისტიანებთან შეიცავს გარანტიებს კულტის თავისუფლებისა და საეკლესიო საკუთრების დაცვის თაობაზე. მაგ., არაბმა სარდალმა 'ამრ იბნ 'ასამ განაცხადა, რომ „გარანტიას აძლევს ეგვიპტის მოსახლეობას მათი სიცოცხლის, საკუთრების, რელიგიის, ეკლესიების, ჯვრების დაცვაზე“, ხოლო ხალიფ იბნ ალ-ვალიდმა ჰირას მოსახლეობასთან დადებულ ხელშეკრულებაში აღნიშნა, რომ „მათ ნება ერთვებათ დარეკონ ზარები ნებისმიერ დროს, დღე და ღამე, მუსლიმთა ლოცვის დროის გარდა; ნება ერთვებათ გამოიტანონ თავიანთი ჯვრები მათი დღესასწაულის დღეებში“. ზიმიების საკულტო ნაგებობების სამართლებრივი სტატუსი, ძირითადად, განისაზღვრა 'აბასიანთა დინასტიის მმართველობის პერიოდში. სამართლისმცოდნე აბუ 'უბაჟდ ალ-კასიმის მოჰყავს ასეთი ჰადისი: „ნებისმიერ არაბთა მიერ დაარსებულ ქალაქში, ზიმიებს ნება არ ერთვებათ ააშენონ სამლოცველო სახლი“. ამდენად, ტაძრების შენარჩუნების ერთ-ერთი კრიტერიუმი იყო ქალაქის წარმოშობა და მისი დამორჩილების გზა. მაგ., აბუ ჰანიფას აზრით, ტაძრის რემონტი დასაშვებია იყო მხოლოდ იმ ქალაქში, რომელიც ჩაბარდა თავისი ნებით [Levy-Rubin, 2011:66]. მუჰამმად აშ-შაჰბანი უშვებდა ზიმიების საკულტო ნაგებობების შენარჩუნებას და მათ რემონტს ქალაქებში, რომელთაც ჰქონდათ სამშვიდობო ხელშეკრულება, მაგრამ იქამდე, ვიდრე იქ დასახლებას არ გადაწყვეტდნენ მუსლიმები. უკი-

დურესი პოზიცია ჰქონდა მუსლიმ ისტორიკოსსა და ღვთისმეტყველს აბუ ჯა'ფარ ატ-ტაბარის (839-923), რომელიც თვლიდა, რომ ზიმიებს საერთოდ არ ჰქონდათ უფლება მუდმივად ყოფილიყვნენ იმ ადგილებში, სადაც კომპაქტურად ცხოვრობდნენ მუსლიმები [Ward, 1990:409-414].

ისლამურ ქალაქებსა და მათ მიმდებარე ტერიტორიაზე ეკლესიებისა და სინაგოგების მშენებლობას არ უშვებდნენ ძირითადი სუნიტური რელიგიური-იურიდიული სკოლების ფუძემდებლებიც (მალიქ იბნ ანასი, აშ-შაფი'ი, იბნ ჰანბალი). აბუ ჰანიფა უშვებდა ზიმიების საკულტო ნაგებობების აშენებას ისლამური ქალაქის საზღვრიდან მოცილებით (დაახლ. 1 მილი). [Tritton, 1930 38]. 'აბასიანთა სახალიფოში იყო შემთხვევა, როდესაც ხალიფამ დაანგრია ტაძრები ბიზანტიაზე ზენოლის მიზნით. მაგ., კონსტანტინოპოლის პატრიარქი ნიკოლოზ მისტიკი (901-907, 912-925) სთხოვს ხალიფა ალ-მუკთადირს (908-932), თავი შეიკავოს ტაძრების შემდგომი დანგრევისაგან და ახსენებს მოციქულისაგან მიცემულ ხელშეუხებლობის გარანტიას [Византийские сочинения, 2014:145-151].

რაც შეეხება ზიმიების უფლებების შეზღუდვას, VIII ს-ის ბოლოს უმაღლესი ყადი აბუ აუსუფი რეკომენდაციას აძლევდა ხალიფა ჰარუნ არ-რამიდს (786-809) დაევალებულენა მფარველობაში მყოფთათვის: არ აეშენებინათ ახალი ტაძრები, არ ეტარებინათ საჯაროდ ჯვრები, არ ევლოთ ცხენის უნაგირზე მჯდომს (მხოლოდ სახედარი გამოეყენებინათ), არ ევაჭრათ მუსლიმთა ბაზრებზე ღვინით და ღორის ხორცით,¹ არ ეტარებინათ ჩაღმა და აბრეშუმის სამოსი [Абу Йсуф, 2001:227].

არაბი ისტორიკოსისა და ღვთისმეტყველის ატ-ტაბარის თანახმად, 235 წელს (849 წლის 26 ივლისი – 850 წლის 14 ივლისი) ხალიფა ალ-მუთავაქილმა (847-861) შემოიღო აკრძალვები ზიმიებთან, მათ შორის ქრისტიანებთან (ან-ნაჰრა) მიმართებაში: მათ უნდა „ეტარებინათ ყვითელი ფერის სპარსული მოსასხამი (ტაფლასან, მრ.რ. ტაჰალისა) და სარტყელი ზუნნარ (მრ.რ. აზ-ზანანარ), უნდა ევლოთ უნაგირებზე ხის უზანგებით, მიემარებინათ 2 კოტა² უნაგირების უკანა მხარეს და დაემარებინათ ორი ღილი იმათ ქუდებზე (კალანსუვა, მრ.რ. კალანის), ვინც ატარებდა მათ; ქუდების ფერი განსხვავებული უნდა ყოფილიყო მუსლიმთა ქუდებისაგან. ამის გარდა, მათ თავიანთი მონების (მამალჰე) ზედა სამოსზე ორი საკერებელი უნდა დაედოთ, რომლის ფერიც განსხვავებული უნდა ყოფილიყო ზედა სამოსის ფერისაგან. ამასთან ერთი საკერებელი უნდა ყოფილიყო მკერდის წინ, ხოლო მეორე – ზურგზე. თითოეული საკერებელი უნდა ყოფილიყო ყვითელი და მისი დიამეტრი კი – ოთხი თითის ზომა. და ისინი, ვინც მათ შორის ატარებდნენ ჩაღმას ('იმამა) და მის მსგავსს, მისი ფერი ახლა უნდა ყოფილიყო [მხოლოდ] ყვითელი ფერის. რაც შეეხება მათ ქალებს, რომლებიც გამოდიოდნენ [სახლიდან] და ჩნდებოდნენ [ქუჩაში], უნდა ყოფილიყვნენ ყვითელი მოსასხამით (იზარ). და

¹ ზოგიერთი მუსლიმი მმართველი ეწინააღმდეგებოდა ღორების მოშენებას არამუსლიმების მიერ. მაგ. ხალიფა უმარ I-მა დახოცა ქრისტიანების ღორები და გამოუქვითა ჯიზიას ეკვიპოლენტური თანხა, როგორც განადგურებული ქონების კომპენსაცია. ხალიფა ააზიდ II-მ (720-724) ასევე გამოსცა ბრძანება ღორების განადგურების თაობაზე სახალიფოს მთელ ტერიტორიაზე [Ibn Sallām, 2002: 46; Sahner, 2017:30].

² კოტა – იგივეა, რაც ტახტა – უნაგირის კეხის წინ და უკან ამოშვებული ნაწილები.

ბრძანა [ალ-მუთავაქილმა], რომ [ზიმიების] მონებსაც უნდა ეტარებინათ ზუნნარ და ეკრძალებოდათ ქამრის (მანატიკი) ტარება.¹

ამასთან, ბრძანა [ხალიფამ] დაენგრიათ მათი ახლად აშენებული ეკლესიები და მათი საცხოვრებელი დაებეგრათ 'უშრით 1/10. თუ ეს ადგილი [ნაგებობა] იყო საკმაოდ ფართო, გადაექციათ [ის] მეჩეთად (მასჯიდ). თუ ის არ იყო გამოსადეგი მეჩეთისათვის, ის შეიძლებოდა [საერთოდ აეღოთ] და გადაექციათ ღია ეზოდ.² და ბრძანა [ალ-მუთავაქილმა], რომ მათი სახლების კარებებზე უნდა დაემაგრებინათ ეშმაკის ხის გამოსახულებები, რათა განსხვავება ყოფილიყო მათ საცხოვრებლებსა და მუსლიმთა საცხოვრებლებს შორის.

ბოლოს, აკრძალა [ხალიფამ] ამ [ხალხის, ზიმიების კატეგორიის] განთავსება დივანებში (ად-დივანინ) ან თანამდებობაზე უმაღლესი მმართველის [კანცელარიაში], მაგრამ მათი უფლებამოსილება არ უნდა გავრცელებულიყო მუსლიმებზე.³ და დაადგინა აკრძალვა მათი შვილების სწავლაზე მუსლიმთა დაწყებით სკოლებში (ქათაბ) ან მუსლიმებს ესწავლებინათ მათთვის. მან აკრძალა აგრეთვე, რომ [ქრისტიანებს] გამოეყენებინათ ჯვრები საჯაროდ ბზობის კვირას (შა'ანინ) და მოენყოთ ჯვრებით მსვლელობა.⁴ და ბოლოს – ბრძანა [ალ-მუთავაქილმა], რომ მათი საფლავები მიწასთან გასწორებულიყო, რათა არ დამსგავსებოდა მუსლიმთა საფლავებს [Al-Tabari, 1901:1390; Al-Tabari, 1989:89-90].

ჰიჯრით 1419 წლის მუჰარრამს (12 ივნისი, 853წ. – 1 ივნისი, 854წ.), ალ-მუთავაქილმა ბრძანა, რომ „აჰლ აზ-ზიმიმას უნდა ჩაეცვათ ორმაგი ყვითელი მოსასხამი“⁵ კაფთანზე და [ეველოთ ასე] მოსასხამებში. შემდეგ მან ბრძანა [მომდევნო თვეში] საფარში (12 ივლისი – 9 აგვისტო), რომ დაკმაყოფილებულიყვნენ სახედრებსა და ჯორებზე ამხედრებით და არა ცხენებსა და საპალნის ცხენებზე“ [Al-Tabari, 1901:1419]. ამას მოჰყვა მწვავე ანტიქრისტიანული დებატები და ხალიფამ აკრძალა დოგმატური კამათები. 892 წლის კანონით ნიგნითმოვაჭრებს ფიცით განმტკიცებული აღთქმა უნდა დაედოთ, რომ არ გაყიდიდნენ ნიგნებს დოგმატიკაზე, დიალექტიკაზე (იგულისხმება მეცნიერება კამათის ხელოვნებაზე) და ფილოსოფიაზე. ამან ხელი შეუშალა რელიგიური აზრის განვითარებას აღნიშნულ პერიოდში.

XI საუკუნეში მუსლიმმა სამართლისმცოდნემ, შაფი'იტური მაზჰაბის მიმდევარმა, ალ-მავარდიმ ჩამოაყალიბა 6 სავალდებულო და 6 სასურველი

¹ მხ. რ. მინტაკა. At-Tabari. 1901, გვ.1389-1390; Al-Tabari, 1989, გვ. 89-90.

² A. S. Tritton ამტკიცებს, რომ ალ-მუთავაქილი იყო პირველი ხალიფა, რომელმაც კანონით აკრძალა ქრისტიანთა და ებრაელთა ღვთისმსახურების ადგილების განახლება (Tritton, 1970:50).

³ თუმცა, თვითონ ხალიფა ალ-მუთავაქილის სასახლის კარზე მუშაობდა რამდენიმე ქრისტიანი, მათ შორის ექიმებიც. მან დიქტირავა აგრეთვე ქრისტიანი არქიტექტორი (მუჰანდის მასნჰი) თავისი სასახლის (ჯა'ფარი) ასაშენებლად (Sirry, 2011:187-204). 'აბასიანთა სახალიფოში არამუსლიმებს, ძირითადად, ეკავათ ვეზირისა და მდივნის თანამდებობები. ალ-მანსური იყო პირველი ხალიფა, რომელმაც გადაწყვიტა ჩამოეცილებინა ზიმიები თავისი ადმინისტრაციიდან, მაგრამ მოგვიანებით კვლავ დააბრუნა ისინი თავიანთ თანამდებობებზე მათი დიდი გამოცდილების გამო (Tritton, 1970:22).

⁴ ტექსტში: ვა-ან ჰამა'ილუ ფი ატ-ტარიკ (და რათა გზა გაენათებინათ). ალ-ი'აკუბის ისტორიაში დამატებით საუბარია ქრისტიანებისა და იუდეველების მიერ ახალი საკულტო ნაგებობის მშენებლობის აკრძალვაზე (Ibn Wadhih, 1883:595).

⁵ ღურრა'ათაინ (მხ.რ. ღურრა'ა).

პირობა, რომელბიც უნდა დაეცვათ ზიმიებს. სავალდებულო: 1. არ უნდა შეურაცხყოთ ყურანი; 2. არ დაეძრახათ მუჰამადი და ისლამი; 3. არ ემრუშათ; 4. არ ექორწინათ მუსლიმ ქალებზე; 5. არ გადაებირებინათ მუსლიმები გადასულიყვნენ სხვა რელიგიაზე; 6. არ აღმოეჩინათ დახმარება მუსლიმთა მტრებისათვის. ამ პირობებიდან ერთ-ერთის შეუსრულებლობა ზიმიებს კანონგარეშე აცხადებდა. სასურველი პირობები: 1. ეტარებინათ მუსლიმებისაგან განმასხვავებელი ნიშნები სამოსზე (არ უნდა დამსგავსებოდნენ სამოსით მუსლიმებს – ათაშაბაჰჰუნა ბი-ლ-მუსლიმინა ფი ლაბჰსიჰიმ). 2. არ ევლოთ საუკეთესო ჯიშის ცხენებზე და აქლემებზე (მხოლოდ სახედრებსა და ჯორებზე; მუსლიმებთან შეხვედრისას უნდა ჩამომხდარიყვნენ და გზა დაეთმობთ); 3. არ აეშენებინათ მუსლიმებზე მაღალი სახლები;¹ 4. მუსლიმების თანდასწრებით არ დაელიათ ღვინო, არ გამოეჩინათ ჯვრები და ღორები; 5. არ დაერეკათ მძლავრად ზარები (დაეცათ ძელისთვის) და არ წაეკითხათ თავიანთი წმინდა წიგნები მუსლიმების თანდასწრებით; 6. საჯაროდ არ აღენიშნათ თავიანთი დღესასწაულები და დაეკრძალათ გარდაცვლილები შეუმჩნევლად.

ჩამოთვლილი პირობები სავალდებულო იყო იმ შემთხვევაში, თუ ისინი ხელშეკრულებით იყო განსაზღვრული. მათი დარღვევა არ ითვლებოდა მფარველობის შეწყვეტის საფუძვლად, მაგრამ სასჯელს, როგორც ჩანს, იმსახურებდა. მოგვიანებით ეს და სხვა შეზღუდვებიც დაფიქსირდა იერუსალიმის ქრისტიანებთან 'უმარის პაქტის' ('უმარის სიგელი, 'უმარის ხელშეკრულება') აპოკრიფულ ტექსტში [Al-Shayzari, 1999:121-122]. თანამედროვე დასავლელი ისლამმცოდნეები ეთანხმებიან ერთმანეთს იმაში, რომ 'უმარის პაქტი და მისი მსგავსი დოკუმენტები არის IX ს.-ის მუჟთაჰიდების კოლექტიური შემოქმედების პროდუქტი. მთავარ მტკიცებულებად ისინი თვლიან პაქტში ისეთი რეალიების არსებობას, რომლებიც არ შეესაბამება ხალიფა 'უმარის ეპოქას. დოკუმენტის უმრავლეს ვერსიაში ჩანს ფაკიჰების მისწრაფება აამაღლონ ისლამი სხვა მონოთეისტურ რელიგიებზე ღიმარ-ის (განსხვავება, გარჩევა) მეშვეობით – დისკრიმინაციული პოლიტიკის გამოყენება ზიმიებთან მიმართებაში, რომელთაც ეკრძალებოდა რაიმე სახით დამსგავსებოდნენ მუსლიმებს. წყაროები, რომლებიც იმონებენ ამ დოკუმენტს, მიუთითებენ მის დაყოფაზე ორ ნაწილად. პირველ ნაწილში არის აკრძალვა ორივე სქესის მუსლიმებისათვის უნაგირებით სარგებლობასა და ცხენზე ამხედრებაზე, მეორეში კი აღწერილია სამოსის არჩევისა და საზოგადოებრივ ადგილებში გამოჩენის წესი. ზოგიერთი წყარო მიუთითებს, რომ 'უმარ II-ის (717-720) ედიქტში იყო მითითება ჯვრების გამოტანის აკრძალვაზე საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილებში. რაც შეეხება არამუსლიმთა სამოქალაქო უფლებებს, ისინი, ისევე როგორც მონები, არ დაიშვებოდნენ მონმეებად (არც მუსლიმების და არც თანამორწმუნეების წინააღმდეგ) სასამართლო პროცესების დროს, მაგრამ ზიმიებს შეეძლოთ ჩვენების მიცემა სხვა ზიმიებთან მიმართებაში. არსებობდა კიდევ ერთი მითითება: „ზიმიებს არ შეუძლი-

¹ ამ იდეამ გამომხაურება ჰპოვა დასავლეთშიც, სადაც 1205 წელს პაპი ინოკენტი III ჩიოდა, რომ იუდეველებმა ქალაქ სანსეში ააშენეს სინაგოგა, რომელიც მის გვერდით მდგარ ეკლესიაზე მაღალი იყო (Mei, 1973:36).

ათ დასახლდნენ მექასა და მედინაში, რადგანაც ეს ორი ქალაქი არაბთა მიწა-ზეა; მოციქულმა თქვა: „არაბთა მიწაზე არ იქნება ორი რელიგია“. ისინი დაიშვებიან ამ ქალაქებში მხოლოდ სავაჭრო მიზნით, მაგრამ არ შეუძლიათ დაჰყონ იქ სამ დღეზე მეტი. რაც შეეხება ქააბაში შესვლას, ის მათთვის ნებადართული არაა“ [Munt, 2015:249-269].

სხვადასხვა მაზჰაბის სამართლისმცოდნენი არ არიან ერთსულოვანი იმის თაობაზე, თუ როგორ უნდა დაისაჯოს ზიმმის მკვლელი მუსლიმი. ჰანაფიტებს დასაშვებად მიაჩნიათ ზიმმის მკვლელის მიმართ *კილჰ-ის* გამოყენება, თუკი ზიმმი ცხოვრობს მუსლიმთა ტერიტორიაზე და არ აწარმოებს შეიარაღებულ ბრძოლას მუსლიმთა წინააღმდეგ. ალ-ლაზალი მოგვიანებით, წერდა, რომ იგივე აზრის იყვნენ უფრო ადრეული ხანის მუსლიმი სწავლულები – იმამ ამირ ამ-შა'ბი (641-723) და აბუ 'იმრან იბრაჰიმ იბნ აზიდ ან-ნახა'ი (670-714). [Peters, 2008:203]. თუმცა პრაქტიკაში, ძირითადად, გამოიყენებოდა დიჰა. ამასთან არამუსლიმის სისხლის ფასი იყო მუსლიმის სისხლის ნახევარი. თუ მუსლიმური სახელმწიფოს წინააღმდეგ აჯანყდებოდნენ მთელი ოლქის ზიმიე-ბი (მაგ., სომხების და ქრისტიანი ქართველების აჯანყება სახალიფოს წინააღმდეგ VIII-IX სს., კოპტი-ქრისტიანების აჯანყება ეგვიპტეში 'აბასიანი ხალიფა ალ-მა'მუნის დროს და სხვ.), მათ წინააღმდეგ გაგზავნილ არმიას უნდა ემოქმედა ისე, როგორც „ურნმუნოთა“ ან სარწმუნოებისაგან განმდგართა წინააღმდეგ [Петрушевский, 1966:173].

არამუსლიმთა დაშვება სასამართლო საქმეების განხილვის დროს საკამათო იყო. ქ. ფუსტატში იყო „შერეული“ ტრიბუნალიც: 120/738 წელს ხაირ იბნ ნუაიმმა მიიღო მუსლიმი მოსარჩლეები მეჩეთის შიგნით, ხოლო ზიმიე-ბი – გარეთ, წინა კიბეებზე. მოსამართლეების უმრავლესობა თვლიდა, რომ არამუსლიმებს თავიანთი საქმეები უნდა განეხილათ სათემო სასამართლოზე, როდესაც დავის მხარეს არ წარმოადგენდა მუსლიმი. შესაბამისად, არამუსლიმი მოსახლეობა სარგებლობდა სასამართლო ავტონომიით რელიგიური თემების (კონფესიების) მიხედვით. ყადი ატარებდა შავი ფერის სამოსს (მოსასხამი), ისევე როგორც ყველა 'აბასიანი მოხელე.

ჯიზია, ძირითადად, ფულით უნდა ყოფილიყო გადახდილი, მაგრამ ფულის ნაცვლად შეიძლება აეღოთ: სახედარი, სასარგებლო ნივთები, ტანსაცმელი, ავეჯი, ჭურჭელი, იარაღი, საყოფაცხოვრებო საგნები და სხვა. გამუსლიმებული ზიმმი ჯიზიასაგან თავისუფლდებოდა. გარდაცვლილებიდან ჯიზია არ აიღებოდა. VIII საუკუნემდე ჯიზიასაგან თავისუფლდებოდნენ ზიმიე-ბის წარმომადგენელი რელიგიური პირები, რომელთაც არ ჰქონდათ საკუთარი შემოსავალი და მთლიანად თავისი კონფესიის სახსრებით არსებობდნენ. ხშირად გადასახადი იკრიბებოდა წელიწადში რამდენჯერმე. მოგვიანებით, 976 წელს გამოიცა კანონი, რომლის მიხედვით გადასახადი იკრიბებოდა წლის პირველივე თვეში, და მისგან თავისუფლდებოდნენ ქალები, არასრულწლოვანები, გაჭირვებულები და ქორწინებაში არმყოფი ბერები. გადასახადის გადახდისას, ჩვეულებრივ, გაიცემოდა ქვითარი, ხოლო უფრო არახელსაყრელ დროს ზიმიებს კისერზე კიდებდნენ გადასახადის დამადასტურებელ ბირკას, ხელზე კი არტყამდნენ ბეჭედს. მაგ., ეგვიპტეში, უმაიანთა მმართველობის ბოლო პერიოდში ბერები ვალდებული იყვნენ ეტარებინათ რკინის სამაჯური, ხოლო ქრისტიანებს ხელზე ასვამდნენ ბეჭედს ლომის გამოსახულებით.

ბით [Al-Maqrīzī, 1324:492]. XI-XII საუკუნეებში დამკვიდრდა პრაქტიკა, რომელიც გულისხმობდა ცალკეული კონკრეტული რელიგიური თემის საერთო პასუხისმგებლობას ჯიზიას გადახდაზე. ამ შემთხვევაში თანხა განისაზღვრებოდა თემის წევრთა რაოდენობით და მისი აკრეფა ევალებოდა ზიმეების ავტორიტეტულ წარმომადგენელს ან კონფესიის მეთაურს.

განხილული მასალის საფუძველზე შეიძლება ხაზგასმით აღვნიშნოთ, რომ სხვადასხვა შეზღუდვის მიუხედავად, ძირითადად, მუსლიმები და არა-მუსლიმები საკმაოდ მშვიდობიანად თანაარსებობდნენ ერთი სახელმწიფოს – არაბთა სახალიფოს ფარგლებში.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- ყურანი.** (2006). არაბულიდან თარგმნა, შესავალი წერილი და განმარტებები დაურთო გიორგი ლობჯანიძემ. თბილისი: „კავკასიური სახლი“
- ნურნუშია მ.** (2019). ომის იდეოლოგია საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთში: ქრისტიანული საღვთო ომი და ისლამური ჯიჰადი. თბილისი: „ეკოლორი“
- ჭანტურიშვილი პ.** (2022). ქრისტიანების სტატუსი ადრეულ ისლამში (არაბული დაცვის სიგელები). ისტორიის დოქტორის (Ph.D. in History) აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი დისერტაცია. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელობის უნივერსიტეტი. <https://openscience.ge/bitstream/1/3003/1/ჭანტურიშვილი%20პავლე.pdf>
- ჯაფარიძე გ.** (1999). ჯიზია, ისლამი. ენციკლოპედიური ცნობარი, თბილისი: „ნეკერი“
- Al-Damiriyya Usman Jumaa [Authman Juma'a Dmeriyah]. The Imam Mohammad Ibn Al-Hasan Al-Shaybani and His Book Al-Siyar Al-Kabir (2-2) [Al-Imam Muhammad Ibn Al-Hasan Al-Shaybani Wa Kitabuhu Al-Siyar Al-Kabir 2-2] (Midad, 29 December 2007). PhD Thesis at Al-Azhar University
- Al-Maqrīzī, Taqī al-Dīn Ahmad b. ‘Alī. (n.d). Al-Mawā‘iz wa-l-i‘tibār fī dhikr al-khitat wal-āthār, I Beirut: “Dar Sader” (offset of Būlāq 1324 edn.)
- Al-Razi Zaynudeen Muhammad Ibn Abu Bakr ibn Abdalqadir. (2020). A Gift to the Kings / Tuhfat ul-Muluk (Sheikhy Notes). The Books of Fasting/Saum, Purification, prayer and Zakat. Translated by Arfan Shah al-Bukhari. Independently published
- Al-Shayzarī. (1999). Nihāyat al-Rutba fī Ṭalab al-Ḥisba (The Utmost Authority in the Pursuit of Hisba). Translated with an introduction and Notes by R. P. Buckley, Oxford; New York: “Oxford University Press”
- Al-Tabari. (1879). Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari, series I, Leiden: “Brill”
- Al-Tabari. (1989). The History of al-Ṭabarī, Vol.34: Incipient Decline: The Caliphates of al-Wathīq, al-Mutawakkil, and al-Muntasir A.D. 841-863/A.H. 227-248. Translated by Joel L. Kraemer, Cambridge and New York: “Sunny Press”
- Al-Tabari (1997). Tafsīr al-Ṭabarī: al-musamma Jāmi‘ al-Bayān fī Ta’wīl al-Qur’ān, 6, Beirut: “Dār al-Kutub al-‘Ilmiyah”
- Haleem M. A. S. Abdel and محمد عبد الحليم. (2012). The Jizya Verse (Q. 9:29): Tax Enforcement on Non-Muslims in the First Muslim State, “Journal of Qur’anic Studies,” 14/2.
- Heck Paul L. (2004). Poll Tax, “Encyclopaedia of the Qur’ān,” vol. 4, Jane Dammen McAuliffe, General Editor, Leiden-Boston: “Brill”
- Ibn Sallām, Abū ‘Ubayd al-Qāsim. (2002). The book of revenue = Kitāb al-amwāl; translated by Imran Ahsan Khan Nyazee; introduced by Ibrahim M. Oweiss, Reading, UK: “Garnet Publishing”
- Ibn Wadhīh qui dicitur al-Ja‘qubi. (1883). Historiae. Ed. M. Houtsma, II, Lugduni-Batavorum: E.J. Brill

- Levy-Rubin M. (2011). *Non-Muslims in the Early Islamic Empire. From Surrender to Coexistence*, Cambridge: "Cambridge University Press"
- Lokkegaard F. (1950). *Islamic taxation in the Classic period*, Copenhagen: "Branner & Korch"
- Munt H. (2015). "No two religions": Non-Muslims in the early Islamic Hījāz, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 78/2, 249-269, Cambridge: "Cambridge University Press"
- Muwatta Malik, 17:622 - <https://sunnah.com/malik/17>
- Nasir Nazirudin Mohd (2022). *Socio-Historical Contexts in Legal Reasoning: Ibn Qayyim al-Jawziyya and 'Abd al-Ghanī al-Nābulusī on dhimmis (protected non-Muslims)*, "E-Journal, University Malaya"
- Peters R. (2008). *Crime and Punishment in Islamic Law: Theory and Practice from the Sixteenth to the Twenty-First Century*, Cambridge: "Cambridge University Press"
- Rubin U. (1984). *Bara'a: A Study of Some Qur'anic Passages*, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, V, 13-31, Jerusalem: "Hebrew University of Jerusalem"
- Sahner Christian C. (2017). *The First Iconoclasm in Islam: A New History of the Edict of Yazīd II (AH 104/AD 723)*, "Der Islam", 94/1, 5-56, Berlin: "De Gruyter"
- Shaybānī, Muḥammad ibn al-Ḥasan (1966). *The Islamic Law of Nations: Shaybānī's Siyar*. Translated with an Introduction, Notes, and Appendices by Majid Khadduri. Baltimore: "Johns Hopkins Press"
- Sirry Mun'im (2011). *The public role of Dhimmīs during 'Abbāsīd times*, *Bulletin of School of Oriental and African Studies*, 74/2, 187-204, Cambridge: "Cambridge University Press"
- Tafṣīr al-Qurṭubī. *The General Judgments of the Qur'an and Clarification of what it contains of the Sunnah and Āyahs of Discrimination. Vol. 8 Sūrat al-Anfāl – Booty, Sūrat at-Tawbah – Repentance & Sūrah Yūnus*, Translated by Aisha Bewley. London: "Diwan Press"
- Tritton A.S. (1930). *Caliphs and their Non-Muslim Subjects. A Critical Study of the Covenant of 'Umar*, London-Bombay-Calcutta-Madras: "Oxford University Press"
- Ward S. (1990). *A Fragment from an Unknown Work by Al-Tabarī on the Tradition 'Expel the Jews and Christians from the Arabian Peninsula (And the Lands of Islam)*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 53/3, 407-20, Cambridge: "Cambridge University Press"
- Абу Йусуф Йакуб ибн Ибрагим Аль-Куфи (2001). *Китаб аль-харадж*. Пер. с арабского и коммент. А.Э. Шмидта; супракоммент. к пер. А.С. Боголюбова, СПб.: "Петербургское Востоковедение"
- Византийские сочинения об исламе (тексты переводов и комментарии). 2014). Под ред. Ю. В. Максимова (Москва: "Издательство Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета")
- Ибрагим Т. К. (2015). *Коранический гуманизм. Толерантно-плюралистские установки*, Москва: "Медина"
- Мец, А. (1973). *Мусульманский ренессанс*. Изд. 2/пер. с нем. Д.Е. Бертельса., отв. ред. В.И. Беляев, Москва: "Наука"
- Петрушевский И.П. (1966). *Ислам в Иране в VII - XV веках*. Отв. ред. В.И. Беляев, Ленинград: "Издательство Ленинградского университета"

The article analyzes the religious and legal position of non-Muslims in the Arab Caliphate based on data from Arab sources and analysis of scientific literature.

The category of Dhimmis in the Arab caliphate originally included Jews and Christians. The situation applicable to the dhimmis would later also apply to Zoroastrians or fire-worshippers. Already in the contract signed by the Prophet Muhammad with the people of Najran (632 AD), the term Dhimmis (Arabic: reward, protection) is mentioned

in the meaning of protection of non-Muslims in case of compliance with the terms of the contract.

Judging by the texts of the treaties with the Dhimmis of the first century of the Hijra, preserved by Arab historians, their main conditions were: payment of a poll tax (jizya), a certain monetary or in-kind tribute, provision of quarters for Muslims and an obligation not to help their enemies. In exchange for this, "the dhimma of Allah, his Messenger, and the Commander of the Faithful" was guaranteed the inviolability of the person and property, the city wall and churches was ensured. However, there is no evidence in the Qur'an for a tax on a single soul ('alā l-na's), as argued by later jurists. The per capita tax, which eventually became established in Islamic law, was adopted by the Arabs from Sasanian practice. If Ahl al-Dhimma participated in the defense of Muslim territories, they would be exempted from jizya. However, based on the practice of early Muslim communities, Christians and Jews were not obligated to join Muslims in fighting to defend their lands, as military jihad had religious connotations. According to Shari'ah norms, the Imam of the Muslims had no right to abrogate Jizya, unlike al-Kharajah (land tax), without reason at his discretion. Ibn Qayyim al-Jawziyya (d. 1350) explains this by saying that Kharaj was established in practice on the basis of Ijtihad, while Jizya is mentioned in the Qur'an and is paid in exchange for the preservation of life. Muslims, under no circumstances, had the right to violate the contract of protection, or the 'aqd al-Dhimma, because this agreement, according to the provisions of the Sharia, was considered to be of unlimited duration.

The agreement of 'aqd al-Dhimma lost its legal force in the following three cases: 1) after the adoption of Islam by a Dhimmi; 2) when Muslims lost control over a given territory, and it came under the rule of non-Muslims; 3) after military coups, when power passed into the hands of dhimmis.

The treaties of the conquest era differ in their brevity and contain guarantees of freedom of worship and preservation of church property. So, 'Amr ibn al-'As announced that he "guarantees the protection of the people of Egypt for their life, property, religion, churches, crosses", and Khalid ibn al-Walid in the agreement with the inhabitants of Hira noted that "they are allowed to ring the bells at any time of the day and night, except for the time of Muslim prayer; It is allowed to carry out their crosses on the days of their holidays". The founders of the key Sunni Law Schools - neither Malik ibn Anas, nor al-Shafi'i, nor Ahmad ibn Hanbal - did not allow synagogues and temples to be built in Muslim cities and their surroundings. Abu Hanifa allowed the construction of religious structures of Zimmi at a certain distance from the border of the Muslim city.

According to the principles of Islam, certain restrictions were to be applied to the dhimmis, showing their humiliated position. The "humiliation" of the Ahl al-Dhimma, according to the version of Imam al-Shafi'i (d. 204/819), consisted in the application of the norms of Shari'a to him, i.e. the Dhimmis had to follow the prescriptions of Islam in matters not related to doctrine (aqidah), and if they appealed to a Muslim court, they were judged according to the laws of Islam. If they resisted the execution of the rulings of the Shari'a judge, the imam had the right to use military force against them. According to the point of view of Imam Muhammad al-Shaybani, "the dhimmi in everyday matters (in relationships, in matters of inheritance, etc.) had to comply with the rulings of Muslim judges, with the exception of matters related to wine and pigs". At the end of the 8th century, the chief Qadi Abu Yusuf recommended to Caliph Harun al-Rashid (786-809) to oblige those under his protection: not to build new temples, not

to carry crosses in public, not to follow a person sitting on a horse (only to use a mask), not to sell wine and pork in Muslim markets, not to wear straw and silk clothes.

The reign of Caliph al-Mutawakkil (847-861) became a turning point in the religious policy of the Muslim state. Caliph al-Mutawakkil began persecuting Dhimmis, seeking to undermine the position of non-believers in the administrative apparatus and public life. A decree of 850 introduced restrictions on clothing for non-Muslims: they were required to wear yellow headdresses of a special shape, special stripes on the sleeves, and to use only wooden stirrups and saddles with balls. In 854, it was ordered to destroy all newly built churches; Dhimmi were prohibited from riding horses. In 859, a ban was imposed on accepting non-Muslims into government service, and Christian officials began to be dismissed. The houses of Christians and Jews had to be marked with wooden images of demons. But the growth of the educational and intellectual level of Muslims led to the fact that the state needed the services of non-Muslim officials less and less.

In the 11th century, al-Mawardi (974-1058), a political philosopher who developed the concept of the state within the framework of Muslim (Sunni) law-fiqh, formulated six obligatory and six desirable conditions that ahl al-Dhimma must observe. Obligatory: not to censure the Qur'an, not to blaspheme Muhammad, not to blaspheme the Muslim religion, not to commit adultery and not to marry Muslim women, not to persuade Muslims to convert to another faith, not to help those who are at war with Muslims. Failure to observe any of these conditions deprives them (Dhimmis) of patronage, i.e. places them outside the law.

The jurists of different Madhhabs are not unanimous as to how a Muslim who kills a Dhimmi should be punished. The Hanafis consider it permissible to use *Qisas* against the killer of a Dhimmi, if the Dhimmi lives in Muslim territory and does not wage an armed struggle against Muslims. Al-Ghazali later wrote that earlier Muslim scholars like Imam Al-Sha'bi (641-723) and Abu 'Imran Ibrahim ibn Yazid al-Nakha'i (670-714) were of the same opinion. However, in practice it was mainly used. In addition, the blood value of a non-Muslim was half that of a Muslim. If the Dhimmis of the whole district rebelled against the Muslim state (for example, the rebellion of Armenians and Christian Georgians against the Caliphate in the 8th-9th centuries, the rebellion of the Coptic Christians in Egypt during the time of the Abbasid Caliph Al-Ma'mun, etc.), the army sent against them had to act as against "unbelievers" or those who have abandoned their beliefs.

Based on the discussed material, we can emphasize that despite various restrictions, mainly Muslims and non-Muslims coexisted quite peacefully within the framework of one state - the Arab Caliphate.